

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΑΘΗΝΗΣΙΝ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

1924

Ε.Π.Ε.Τ.Ε. Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΠΛΑΝΗ ΤΟ ΨΕΥΔΟΣ ΚΑΙ Η ΑΛΗΘΕΙΑ Η ΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΑΛΗΘΕΙΑΝ

Βιβλιογραφία : ¹ 1) Fr. Foerster «Schule und Charakter», «Erziehung und Selbsterziehung» και «Politische Ethik und politische Pädagogik». 2) J. Prüfer «Die Kinderlüge..» 3) N. Braunshausen «Einführung in die Experimentelle Psychologie. 4) P. Barth «Elemente der Erziehungslehre...»

«Ο κόσμος έχει ανάγκη προ πάντος ανθρώπων, εν τῇ ψυχῇ τῶν ὁποίων ἴστανται στερεὰ ὡς βράχοι τὰ αἰώνια ἀξιώματα τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ δικαίου».

Vittorino da Felter.

Μεταξὺ τῶν ἀρετῶν τὰς ὁποίας ἀπαιτοῦμεν παρὰ παντὸς ἀνθρώπου πρώτην θέσιν κατέχει ἀναμφιβόλως ἡ φιλαλήθεια, καθὼς τοῦναντίον τὸ πρῶτον ἀμάρτημα εἶναι τὸ ψεῦδος, πατὴρ τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφήν εἶναι ὁ διάβολος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ πάσης κακίας.

Οὐδεὶς, νομίζομεν, δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φιλαληθείας. Ἄνευ αὐτῆς, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ποτέ ἤθελεν ἐπικρατήσῃ γενικῶς καὶ ἀπολύτως τὸ ψεῦδος, θὰ ἦτο ἀδύνατος πᾶσα οἰαδήποτε συνεργασία ἀνθρώπων, πᾶσα οἰαδήποτε κοινωνία. Καθ' οὓς δὲ χρόνους ἐξαπλώνεται τὸ ψεῦδος εὐρύτερον, συναισθάνεται τις ὀδυνηρότατα τῆς ἀληθείας τὴν ἔλλειψιν. Ὅποια σπατάλη ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων καὶ πολυτίμου χρόνου καὶ ὁποία διαφθορὰ τῶν ψυχικῶν διαθέσεων, εἰάν οἱ ἄνθρωποι, μὲ τοὺς ὁποίους εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ συναναστρεφώμεθα, ψεύδονται κατ' ἀρχὴν, οὕτω δὲ ἀναγκάζουν ἡμᾶς νὰ ἐρευνῶμεν παντοιοτρόπως, τί τὸ ἀληθὲς παρ' αὐτοῖς. Ἄς λάβωμεν τὸ ἀπλοῦν καὶ πρόχειρον παράδειγμα, ὅτι

¹ Ἀναγράφομεν ἐνταῦθα μόνον τὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα εἶχομεν κυρίως ὕπὸ ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς προκειμένης πραγματείας.

μεταβαίνομεν, διὰ νὰ φωνίσωμεν, εἰς κατάστημα, περὶ τοῦ ὁποίου κρατεῖ ἡ γνώμη, ὅτι δὲν πωλεῖ μὲ ὠρισμένας τιμὰς, ἄλλοτε δὲ πάλιν εἰς ἕτερον, τὸ ὁποῖον κατὰ κανόνα ἀπαράβατον πωλεῖ μὲ ὠρισμένας τιμὰς. Πόσον ταχεῖα καὶ πόσον εὐχάριστος ἡ ἀποπεράτωσις οἰασδῆποτε ὑποθέσεως, ἐὰν ἡ διεξαγωγή αὐτῆς στηρίζεται ἐπὶ τῆς φιλαληθείας τῶν ἐνδιαφερομένων προσώπων! Οὐτε νὰ ὑπάρχη, οὔτε νὰ προκόπη δύναται πολιτεία ἢ κοινωνία τις ἄνευ τῆς ἀρετῆς ταύτης, ἣτις εἶναι ἡ ἀπολύτως ἀναγκαῖα βᾶσις πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν λοιπῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν. Διὰ τοῦτο ἐν τῶν σπουδαιωτάτων καθηκόντων τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων, παντὸς ἐνήλικος ἰδίᾳ ὑψηλῆν τινα θέσιν κατέχοντος ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶνε ἡ καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς ταύτης ἰδίᾳ παρὰ τοῖς παιδίοις ἐξ ἀπαλῶν δυνάμεων. Τὸν τρόπον λοιπὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς φιλαληθείας θὰ διεξέλθωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς. Ἄλλ' ὅμως πρὸ τοῦ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀληθείας καὶ περὶ τῆς ἀντιθέτου ἐννοίας, τῆς τοῦ ψεύδους, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ περὶ τῆς καλουμένης πλάνης.

Περὶ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης, δηλαδὴ περὶ τῆς πλάνης, κρίνομεν καλὸν νὰ εἴπωμεν κατὰ πρῶτον.

Ἡ καθημερινὴ συναναστροφὴ ἡμῶν στηρίζεται ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι λέγομεν τὴν ἀλήθειαν ἢ τοῦλάχιστον ὅτι, ἐὰν θέλωμεν, ἠμποροῦμεν νὰ ἐκθέσωμεν ἀκριβῶς ὅσα κατὰ τινα οἰονδῆποτε τρόπον ἀντελήφθημεν. Οἱ ἀνακρίται κατὰ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἔργου τῶν ἔχουν πεποιθήσιν, ὅτι ὁ μάρτυς, ἐὰν δὲν θέλῃ νὰ εἴπῃ ψεύματα, ἠμπορεῖ νὰ μαρτυρήσῃ τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν. Οἱ ἱστοριογράφοι ἐρευνοῦν συνήθως μόνον, ἂν οἱ συγγραφεῖς τῶν πηγῶν ἐγνώριζον καὶ ἠθέλον νὰ γράψουν τὴν ἀλήθειαν ἀμφιβολία τις περὶ τοῦ, ἂν πράγματι ἠδύναντο νὰ ἐκθέσουν τὰ γεγονότα ἀκριβῶς, καθ' ὃν τρόπον ἔγιναν, συνήθως δὲν ἐγεννᾶτο πρότερον.

Ἐξεδηλοῦντο μὲν βεβαίως καὶ πρότερον σπανίως καὶ κατ' ἐξαιρέσιν κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν μαρτυριῶν ἡμῶν ἀντιρρήσεις· οὕτω λ. χ. ὁ Σχίλλερ λέγει πού: «Εἶναι ἀπιστεύτως δύσκολον, σχεδὸν δέ, θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἴπω, ἔλωσ ἀδύνατον, νὰ ἀποδίδῃ τίς τι γενόμενον ἢ ἱστορηθὲν αὐτῷ μετὰ τελείας ἀκριβείας, οὕτως, καθὼς ἔχει ἰδεῖ

ἢ ἔχει ἀκούσει αὐτό. Μὲ τὴν λαμπροτάτην, μὲ τὴν ἀγνοτάτην πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπην συχνότατα ἀφίνομεν τὸν ἑαυτὸν μας ἔρμαιον τοῦ συναισθήματος ἡμῶν, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβανώμεθα. Τοῦτο δὲ τὸ πολλάκις εὐγενὲς συναίσθημα περὶ δικαίου καὶ περὶ ἀδίκου παρέχει εἰς τοὺς λόγους ἡμῶν οὐχὶ σπανίως ἐντελῶς διάφορον ἔγνοιαν».

Ἄλλ' ὁμως ἡ νεωτέρα ψυχολογία κυρίως ἀπέδειξε πειστικώτατα, ὅτι παρὰ πᾶσαν καλὴν θέλησιν ἢ ἀκριβοῆς ἀπόδοσις τῶν γεγονότων εἶναι τι σχεδὸν ἀδύνατον, ἢ δὲ ἐσφαλμένη ἀπόδοσις, ἢ πλάνη, εἶναι τι κοινὸν εἰς πάντα ἄνθρωπον. Διότι, ἵνα μαρτυρία τις ἀποβῆ κατὰ πάντα πιστὴ, ἀπαιτεῖται ἀκριβεστάτη τῶν γεγονότων ἐντίληψις, ἔπειτα πιστοτάτη διάσωσις αὐτῶν ἐν τῇ μνήμῃ, οὐδεμίᾳ δὲ καθ' ὑποβολήν, κατὰ ξένην ἐπίδρασιν, νόθευσις τῶν παραστάσεων. Πλήρης δὲ καὶ τελεία τῶν ὄρων τούτων ἐκπλήρωσις εἶναι ἀδύνατος καὶ εἰς τὴν ἀρίστην καὶ ἰσχυροτάτην βούλησιν· διὰ τοῦτο ἡ πλάνη εἶναι ἀναπόφευκτος.

Τὴν γνώμην περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν μαρτυριῶν τῶν ἀνθρώπων, ἂν οὗτοι δὲν προτίθενται νὰ ψευθοῦν, κατέρριψε πρῶτος ὁ γάλλος ψυχολόγος Binet. Οὗτος (διὰ νὰ παραθέσωμεν ἐν τῶν πειραμάτων αὐτοῦ ἐν εἴδει παραδείγματος) ἔδειξεν εἰς 24 παιδία ἐπὶ 12' πίνακα φέροντα ἕξ ἀντικείμενα, ἦτοι ἐν νόμισμα, ἐν κομβίον, μίαν προσωπογραφίαν, μίαν ἐτικέτταν, ἐν γραμματόσημον, μίαν εἰκόνα. Μετὰ ταῦτα ἕκαστον παιδίον ὄφειλε νὰ δηλώσῃ, τίνα ἀντικείμενα ἔχει ἰδεῖ. Κατεδείχθη δὲ οὕτω, ὅτι 10 παιδία ἐλησμόνησαν τὸ γραμματόσημον, ἐννέα τὴν ἐτικέτταν, τέσσαρα τὸ κομβίον, τρία τὸ νόμισμα, δύο τὴν προσωπογραφίαν, οὐδὲν δὲ τὴν εἰκόνα. Κατόπιν ὁ Binet ὑπέβαλεν εἰς ἕκαστον παιδίον 41 ἐρωτήσεις περὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων, οἷαι αἱ ἑξῆς: γαλλικὸν ἢ ξένον τὸ ἦτο γραμματόσημον; Τί χρῶμα εἶχε; Τίς ἦτο ἢ ἀξία του; Ἦτο μεταχειρισμένον ἢ καινούργιον; κ.λ. Δέκα τέσσαρες ἀποκρίσεις περὶ τοῦ χρώματος ἦσαν ἐσφαλμέναι· ἀνάλογα δὲ ἦσαν τὰ σφάλματα καὶ τῶν λοιπῶν ἀπαντήσεων· ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι καὶ οἱ ἐσφαλμέναις ἀποκρίσεις δίδοντες ἰσχυρίζοντο ἀδιστακτικῶς, ὅτι αὐταὶ ἦσαν ὀρθαί.

Τὰς πειραματικὰς ταύτας ἐρεῦνας ἐσυστηματοποίησε καὶ ἠύρυνε

πλήν άλλων ίδια ο W. Stern. Ούτος έδειξέ ποτε εις μαθητάς ηλικίας 7—18 έτών επί 1' τής ώρας έγχρωμον εικόνα δωματίου χωρικής οικίας, ή ανάμνησις τής όποιας κατόπιν έξηλέγχθη και διά συνεχούς τών μαθητών διηγήσεως και δι' έρωτήσεων. 'Απεδείχθη δέ, ότι τουλάχιστον τó $\frac{1}{4}$ τών γενομένων όμολογιών ήτο έσφαλμένον. Κατά τήν έλευθέραν, άνεπηρέαστον διήγησιν τά σφάλματα ήσαν ολιγώτερα, κατά δέ τήν δι' έρωτήσεων άνάκρισιν πολύ περισσότερα (33 % πεπλανημέναί θετικαί μαρτυρίαί).

Κατά τόν βαθμόν τής επίδράσεως, τήν όποίαν άσχοϋν αί έρωτήσεις κατά τήν άνάκρισιν, ο Stern διακρίνει έξ είδη έρωτήσεως: 1) Τήν προσδιοριστικήν έρώτησιν εισαγομένην διά τινος έρωτηματικής λέξεως. π. χ. τί χρώμα έχει τó φόρεμα τής γυναικός; 2) Τήν τελείαν διαζευκτικήν έρώτησιν π. χ. υπήρχεν επί τής εικόνας κύων ή όχι; 3) Τήν άτελή διαζευκτικήν π. χ. κυανοϋν ή κίτρινον ήτο τó φόρεμα τής γυναικός; 4) Τήν έρώτησιν προσδοκίας π. χ. δέν υπήρχεν έρμάριον επί τής εικόνας; 5) Τήν έρώτησιν, κατά τήν όποίαν εϋθύς έξ άρχής άναντιρρήτως προϋποτίθεται τι ότι προϋπάρχει π. χ. Τί χρώμα έχει τó φόρεμα τής γυναικός; (ένθα ο άνακρινόμενος δέν γνωρίζει άκόμη τίποτε περί τής ύπάρξεως τής γυναικός). 6) Τήν έρώτησιν άκολουθίας, κατά τήν όποίαν έρωτώμεν και περί άλλων γνωρισμάτων άντικειμένου τινός, περί τής ύπάρξεως του όποίου έχει ήδη πεισθή καθ' ύποβολήν ο άνακρινόμενος. Τά πέντε τελευταία είδη άσχοϋν πολύ μεγάλην επίδρασιν· εϋλόγως δέ ο Stern διατείνεται προς τούτοις, ότι πολλάκις και τó βλέμμα, ή φυσιογνωμία, ή φωνή ήμποροϋν νά έμφυσήσουν δύναμιν ύποβολής και εις τήν άθωοτάτην έρώτησιν. 'Ανάκρισις γενομένη κατά τά δύο πρώτα είδη τής έρωτήσεως παρέσχε 27% σφάλματα, ένϋ άνάκρισις κατά τó τέταρτον είδος παρέσχε 38%, κατά δέ τó πέμπτον είδος 62%.

Κατά δέ τó περιεχόμενον κρινομένη ή άξιοπιστία τών μαρτυριών ήμϋν φαίνεται, ότι είναι περίπου ή έξής. Αί περί προσώπων είναι άκριδέστεραι ή αί περί πραγμάτων· άλλ' όμως και αί περί άνθρωπίνων γεγονότων είναι κατά κανόνα πλημμελείς, ως άποδεικνύεται διά πολλών πειραμάτων. 'Εν είδει παραδείγματος παραθέτομεν ένταϋθα έν τών πολλών, λίαν αξιόλογον, τó όποϊον έγένετο καθ' ύπόδειξιν

τοῦ Stern εἰς τὸ νομικὸν φροντιστήριον τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Liszt. Ὁ διάσημος οὗτος ποινικολόγος προεμελέτησε μετὰ τινος διδάκτορος τῆς νομικῆς τὸ ἀκόλουθον γεγονός, τὸ ὑποῖον διεδραματίσθη εὐθὺς μετὰ τὴν συζήτησιν περὶ συγγράμματός τινος τοῦ Tarde. Ὁ καθηγητὴς λοιπὸν Liszt, κατὰ τὰ συμπεφωνημένα, δίδει τὸν λόγον εὐθὺς μετὰ τὴν συζήτησιν ἐκείνην εἰς τὸν διδάκτορα K., ὅστις λέγει: Θὰ ἐπεθύμουν τώρα νὰ ἐξετάσωμεν συντόμως τὴν θεωρίαν τοῦ Tarde καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χριστιανικῆς - ἠθικῆς φιλοσοφίας.

Liszt, ἀποτόμως διακόπτων καὶ μεγαλοφώνως: Αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς μᾶς ἔλειπεν ἀκόμη.

K. Παρακαλῶ, καθίσατε ἤσυχος, διότι δέν σας ἐζήτησε κανεὶς τὴν γνώμην.

L. Αὐτὸ εἶναι ἀναισχυγτία.

K. (σηκωθεὶς ὀρθίως): Ἐὰν προσθέσετε ἀκόμη μίαν λέξιν, θὰ... (προχωρεῖ κατὰ τοῦ L. μὲ ὑψωμένην τὴν χεῖρα, συνεσφιγμένην δὲ εἰς πυγμὴν).

L. Κάτω τὸ χέρι, εἰδεμή... (ἐξάγει περίστροφον, τὸ ὁποῖον στρέφει κατὰ τοῦ μετώπου τοῦ K.).

Ὁ Liszt κτυπᾷ μὲ τὸ περίστροφον τὸ ὑψωμένον χέρι τοῦ K. Τὸ περίστροφον κατέρχεται μέχρι τοῦ στήθους τοῦ K. καί, δταν ἐφθασεν ἀπέναντι τῆς καρδίας, ἐκπυρσοκροτεῖ.

Οἱ παρόντες ἐξέλαβον τὸ γεγονός ὡς ἀληθές, διότι οὐδὲν ἐγίνωσκον περὶ τῶν προσυμφωνηθέντων. Αἱ δὲ μαρτυρίαι αὐτῶν ἐλήφθησαν καθ' ὁμάδας, οὐχὶ δὲ συγχρόνως. Τρεῖς ἀνεκρίθησαν κατὰ τὴν ἰδίαν ἡμέραν, τέσσαρες μετὰ ἑξ ἡμέρας, πέντε μετὰ μίαν ἑβδομάδα καὶ τρεῖς μετὰ πέντε ἑβδομάδας. Τὰ γενόμενα σφάλματα εἶχον κατὰ μέσον ὄρον ὡς ἑξῆς: Τὰ τῆς πρώτης ὁμάδος ἦσαν 9,7, τὰ τῆς δευτέρας 8,65, τὰ τῆς τρίτης 11, τὰ τῆς τετάρτης 7. Κατεδείχθη πρὸς τούτοις, ὅτι τὰ σφάλματα ἦσαν περισσότερα, δταν ἐπεκράτει ψυχικὴ ταραχὴ κατ' αὐτὴν ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαλμάτων ἀνήρχετο ἀπὸ 9,3 μέχρι 20,3 %. Ἐὰν λάβῃ τις πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι κατὰ τὸ πείραμα τοῦτο ἐχρησίμευσαν μάρτυρες πραγματικοὶ νομικοί, ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ παραδεχθῆ, ὅτι θὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος ὁ ἀρι-

θμός τῶν πλανῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκεινται ἀπαίδευτοι μάρτυρες κατὰ τὰς συνήθεις δίκας.

Ἐκ τῶν τοιούτων πειραμάτων προκύπτει, ὅτι περίπου τὸ $\frac{1}{10}$ τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων κατὰ τὴν ἀβίαστον διήγησιν, τὸ $\frac{1}{4}$ δὲ κατὰ τὴν δι' ἐρωτήσεων ἀνάκρισιν εἶναι ἐσφαλμένοι· ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀκριβῶς μαρτυρουμένων κατὰ τὰς ἀνακρίσεις ἀνέρχεται εἰς 51% μέχρι 83%. Αἱ ἔνορκοι δὲ μαρτυρίαι εἶναι ἐν γένει κατὰ τι ἀκριβεστεραι.

Ἡ σπουδαιότης, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ ψυχολογικαὶ αὐταὶ ἔρευναι εἰς τὸ ἔργον τοῦ νομικοῦ, τοῦ διδασκάλου, τῶν γονέων καὶ παντὸς ἄλλου ἀνθρώπου εἶναι, ὡς νομίζομεν, καταφανής.

Εἰς ἡμᾶς δὲ τοὺς διδασκάλους καὶ εἰς τοὺς γονεῖς εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα τὰ ζητήματα ταῦτα περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν διηγήσεων καὶ τῶν κατ' ἀνάκρισιν καταθέσεων, καθ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Διὰ τοῦτο διαλαμβάνομεν ἐν τοῖς ἐξῆς διεξοδικώτερον κυρίως περὶ τοῦ καλουμένου παιδικοῦ ψεύδους, καὶ περὶ τῶν συναφῶν τούτῳ ζητημάτων, χωρὶς νὰ παρίδωμεν ἐντελῶς τοὺς ἐνήλικας.

Κατὰ τὰ προειρημένα δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀποκαλοῦμεν ψεῦδος πᾶσαν μὴ ἀκριβῆ τῶν παιδίων ὁμολογίαν· διότι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ψεύδους ἀνήκει κατ' ἀνάγκην ἢ πρόθεσις τοῦ διαστρέφειν τὴν ἀλήθειαν· ὁ ψευδόμενος ἔχει συνείδησιν, ὅτι λέγει ἀνακριβῆ. Οὐχὶ σπανίως διηγοῦνται ἀνακριβῶς τὰ παιδιά χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν ἐλαχίστην πρόθεσιν νὰ ψευθοῦν. Ἡδὴ πρὸ ἑνὸς καὶ πλέον αἰῶνος (1806) ὁ Ἰωάννης Παῦλος ἔγραφε: «Κατὰ τὰ πρῶτα πέντε ἔτη τὰ παιδιά δὲν λέγουν τίποτε ἀληθές, ἀλλὰ καὶ τίποτε ψευδές· ἀπλῶς ὁμιλοῦν». Αἱ δὲ σύγχρονοι περὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ παιδὸς ἔρευναι παρέχουν ἀξιόλογα περὶ τούτου πορίσματα.

Πολλοὶ γονεῖς θεωροῦν γνήσια ψεύδη (κατ' ἀκολουθίαν δὲ συμπεριφέρονται κακῶς πρὸς τὰ τέκνα των) τὰς, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω εἶπομεν, πλάνας περὶ τὴν ἀνάμνησιν. Τοιαῦται πλάνας τῶν παιδίων προέρχονται πολλάκις ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας. Ὁ W. Stern διηγείται π.χ. περὶ τοῦ υἱοῦ του, ὅτε ἦτο 2 ἐτῶν καὶ 3 μηνῶν, τὰ ἐξῆς: Ἐπιστρέψας ἐκ τοῦ περιπάτου ἠρωτήθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς, πόσον

συνήντησε σήμερον κατά τὸν περίπατον ὁ μικρὸς ἀπεκρίθη, ὅτι συνήντησε δύο μικρὰ κοράσια, ἐνῶ τοῦτο συνέβαινε μέχρι πρὸ δύο ἐβδομάδων. Ὁ μικρὸς λοιπὸν δὲν ἠδύνατο ἀκόμη νὰ κρίνῃ, πόσος χρόνος ἐμεσολάβει μεταξύ τοῦ σημερινοῦ περιπάτου καὶ τῆς τελευταίας πρὸ δύο ἐβδομάδων γενομένης συναντήσεως.

Πολλῶν δὲ ἄλλων περὶ τὴν ἀνάμνησιν πλανῶν ἡ αἰτία εἶναι ἡ ἐξ ἐλλιποῦς προσοχῆς ἀτελῆς ἐντύπώσεις τῶν γεγονότων εἰς τὴν μνήμην. Τὰ πλεῖστα παιδιά μέχρι τοῦ 10 ἔτους κατέχονται ὑπὸ τινος ἐπιπολαιότητος. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην αἱ πλεῖστα ἐντυπώσεις, εἰς δὲν συνοδεύονται ὑπὸ ἰσχυρῶν συναισθημάτων, δὲν ἀφίπνουν εἰς τὴν ψυχὴν ἰχνη βαθέα. Διὰ τοῦτο ἀνευ κακῆς προθέσεως ἀποδίδομέν ἐσφαλμένας τὰς ἐντυπώσεις ταύτας. Ἡ κυρία Stern π. χ. διηγείται περὶ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος υἱοῦ της, ὅτι οὗτος ἦγεν ἡλικίαν 5 ἐτῶν καὶ 7 μηνῶν, τὰ ἐξῆς: «Κατὰ τὴν ὥραν τοῦ φαγητοῦ ὁ μικρὸς εἶχε παίξει μὲ χαρτοφυλάκιον καὶ μὲ ψευδῆ χάριν παιδιᾶς κατεσκευασμένα μάρκα, τὰ ὅποια εἶχε λάβει δῶρον πρὸ ὀλίγου. Μετὰ τὸ φαγητὸν ἔτρεξεν εἰς τὸ πλησίον δωμάτιον τῶν παιδιῶν, καὶ μετὰ τινὰ λεπτὰ ἐπανῆλθε λυπημένος, διότι, ὡς ἔλεγεν, ἔχασε τὰ μάρκα του καὶ δὲν ἠμποροῦσε νὰ τὰ ἐπανεύρῃ. Ἡ μήτηρ: «Ποῦ τὰ ἔχεις βάλει»; Ὁ μικρὸς ἀποκρίνεται ἀνενδοιάστως: «εἰς τὸ τραπέζι, ποῦ εἶναι εἰς τὸ δωμάτιον τῶν παιδιῶν.» Ἡ μήτηρ: «πῆγαινε εἰς τὸ τραπέζι τῶν παιδιῶν καὶ συλλογίσου ἐκεῖ, ποῦ εἶχες ὑπάγει ἀπὸ ἐκεῖ.» Ὁ μικρὸς ὁμως ἐγνώριζε καλὰ τοῦτο καὶ ἀδιστακτικῶς ἔδωκε τὴν ἀπόκρισιν «εἰς τὸ παράθυρον». Ἰσχυρίσθη κατόπιν ὡσαύτως, ἀλλ' ὄχι μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα, ὅτι εἰς τὸ παράθυρον εἶχε πάρει μαζί του καὶ τὰ μάρκα. Κατ' ἐντολὴν τῆς μητρὸς πηγαίνει εἰς τὸ παράθυρον, διὰ νὰ παρατηρήσῃ ἐν τῷ μεταξύ ὁμως αὕτη ἀνακαλύπτει τὰ μάρκα παρατεταγμένα εἰς τὴν θέσιν τῆς τραπέζης τοῦ φαγητοῦ, ὅπου ὁ μικρὸς ἐκάθητο κατὰ τὴν ὥραν τοῦ γεύματος. Χωρὶς νὰ εἴπῃ τι εἰς αὐτὸν καλεῖ αὐτὸν καὶ δίδει τὴν ἐντολὴν νὰ σκεφθῇ, ἀν μετὰ τὸ γεῦμα εἶχε πάρει μαζί του τὰ μάρκα εἰς τὸ δωμάτιον τῶν παιδιῶν. Μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος ὁ μικρὸς ἀπήντησε: «Ναὶ τὸ γινώρισκω καλά». «Ποῦ τὰ ἔβαλες», ἐρωτᾷ ἡ μητέρα. Ἐπάνω εἰς τὸ τρα-

πέζι. Ὑστερον; Εἰς τὸ παράθυρον. Εἶσαι ἀπολύτως βέβαιος; « Ἀπολύτως βέβαιος δὲν εἶμαι, ἀλλὰ τὸ πιστεύω. » Τὸ πιστεύω τοῦτο ἴσχυε μόνον περὶ τοῦ παραθύρου, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ τραπέζιου, περὶ τοῦ ὁποίου ἦτο ἐντελῶς πεπεισμένος. Ὁδηγηθεὶς κατόπιν ὁ μικρὸς εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ φαγητοῦ ἐκπληκτος ἐπαναβλέπει τὰ μάρκα του. Τὸ σχολεῖον παρέχει πολλὰ τοιαῦτα παραδείγματα, ὡς γινώσκομεν ἐκ πείρας πάντες οἱ διδάσκαλοι. Πολλάκις οἱ μαθηταὶ παραπονοῦνται, ὅτι ἔχασαν βιβλίον ἢ τι ἄλλο, ἐνῶ, ὡς κατόπιν ἀποδεικνύεται, δὲν ἐνθυμοῦνται, ποῦ τὰ ἔχουν ἀποθέσει. Οὕτω διδάσκαλός τις ἐν Δευψία διηγεῖται τὰ ἑξῆς:

Μαθήτριά τις κατήγγειλεν εἰς αὐτὸν ἡμέραν τινὰ ὅτι ἔχασε τὸν σάκκον της. Ἐβεβαίου δὲ ἐρωτηθεῖσα, ὅτι τὸν εἶχε πάρει μαζί της ἀπὸ τὸ σπίτι· ἂν δὲ δὲν συνέβαινε τοῦτο, ἔλεγε, θὰ ἐφρόντιζεν ἡ μητέρα νὰ τὸν στείλῃ μὲ τὸν ὑπηρέτην. Δύο δὲ συμμαθήτριά εἰσεβούλουν, ὅτι εἶδον τὸ πρῶτ, ὅτι ἡ ἀπολέσασα ἔφερε μαζί της τὸν σάκκον. Μετὰ δὲ τὸ διάλειμμα καὶ ἄλλα παιδιά ἐβεβαίουν τὸ αὐτό. Τὴν ἐπομένην πρῶταν ἡ μαθήτριά ἐκείνη ἐπανῆλθεν εἰς τὸ σχολεῖον φέρουσα τὸν σάκκον αὐτῆς, τὸν ὁποῖον λοιπὸν εἶχε λησμονήσει εἰς τὴν οἰκίαν. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἀποδῇ τι πραγματικὸν κτῆμα τῆς ψυχῆς ἡμῶν, πρέπει νὰ τὸ προσλαμβάνωμεν καταληπτικῶς, μὲ συγκεντρωμένην δηλαδὴ προσοχὴν· οἱ δὲ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ παρατηροῦν μὲ βαθεῖαν προσοχὴν καὶ νὰ ἰσχυρίζονται μόνον ὅτι μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα γνωρίζουν, εἶναι πολὺ ὀλίγοι, πολὺ δὲ ὀλιγώτερα τὰ τοιαῦτα παιδιά! Πλήθος πειραμάτων μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀδυναμίας ταύτης τῶν παιδίων· ἄς παραθέσωμεν δὲ ἐν παραδείγματος χάριν, ὑπὸ τοῦ ἐν Βρεσλαυία διδασκάλου Kosog γενόμενον: Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς διδασκαλίας ὁ διδάσκαλος οὗτος ἔθεσεν εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἑδρᾶς οὕτως ὥστε νὰ φαίνωνται σαφῶς ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς τάξεως ἓνα κονδυλοφόρον, ἓνα σουγιᾶν καὶ τεμάχιον κιμωλίας. Κατὰ τὸ διάλειμμα δὲ ἀπεμάκρυνεν αὐτὰ τῆς ἑδρας καί, ὅταν ἐπανῆλθον οἱ μαθηταὶ εἰς τὴν αἴθουσαν χάριν τοῦ δευτέρου μαθήματος, ἠρώτησεν αὐτούς, τί εἶχον ἰδεῖ ἐπὶ τῆς ἑδρας κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ὥραν. Καίτοι δὲ κατ' αὐτὴν οὔτε ἀνέγνωσαν, οὔτε ἔγραψάν τι, τὸ ὑναντίον δὲ καθ'

δλην τήν διάρκειαν τοῦ μαθήματος ἀπάντων τὰ βλέμματα ἦσαν ἐστραμμένα πρὸς τήν ἔδραν, ἔνθα ὁ διδάσκαλος, τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα διέφυγον ἐντελῶς τήν προσοχὴν τῶν μαθητῶν. Μόνον δύο καὶ δὴ ἐκ τῶν ἀσθενεστάτων εἶχον παρατηρήσει τὸν σουγιᾶν. Τὴν ἐπομένην ἐξήτασεν ὁ αὐτὸς διδάσκαλος τὴν δύναμιν τῆς ὑποβολῆς ἀφήσας κατὰ τὴν πρώτην ὥραν τὴν ἔδραν ἐντελῶς κενήν, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐρωτήσας τοὺς μαθητὰς τὰ αὐτά, ἅτινα καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην· 26% λοιπὸν ἰσχυρίζοντο, ὅτι εἶδον τὸν σουγιᾶν, 57% τὴν χιμωλίαν καὶ 63% τὸν κονδυλοφόρον.

Δύναται τις κατὰ ταῦτα νὰ φαντασθῆ, ὁποῖων ἀδικιῶν πρόξενοι γίνονται ἐπὶ δικαστηρίου μάρτυρες οὕτως ἐλλιπῆ ἰκανότητα περὶ τὸ παρατηρεῖν ἔχοντες. Τούτου ἕνεκα συνιστῶνται συστηματικαὶ ἀσκήσεις περὶ τὸ παρατηρεῖν καὶ περὶ τὸ μετὰ τινος ἐπιφυλάξεως ἰσχυρίζεσθαι περὶ τῆς ἀκριβείας τῶν παρατηρημάτων ἡμῶν, ὅσακις ἐκθέτομεν ταῦτα. Παρατηρεῖται δέ, ὅτι πρόσωπα γενόμενα ὑποκείμενα σειρᾶς τοιούτων πειραμάτων ἐβελτίουν σὺν τῷ χρόνῳ κατὰ πολὺ τὰς ὁμολογίας αὐτῶν.

Πλεῖστοι δὲ πλάναι ἐκπηγάζουν ἐκ τῶν ὀνείρων. Κυρία τις διηγείται, ὅτι εἶδεν ἐν ὀνείρῳ, ὅτι ὁ σύζυγός της εἶδεν εἰς αὐτὴν 250 μάρκα, ἅτινα αὕτη ἔθετεν εἰς τὸ χαρτοφυλάκιον, ὅπου κατὰ τὸ συνῆθες ἐφύλαττεν τὰ χρήματα· τὴν ἐπομένην ἐπεσκέφθη αὐτὴν φίλη της· ἐνῷ δὲ συνωμίλουν, αἴφνης τὰ βλέμματά της πίπτουν εἰς τὸ χαρτοφυλάκιον· τρόμος τὴν κατέλαβε, διότι ὑπώπτευσεν ἀπώλειαν τῶν χρημάτων· πλησιάζει λοιπὸν μὲ τρόπον καὶ ἀνοίγει αὐτό· ἡ ἐκπληξίς της αὐξάνεται, διότι φυσικᾶ οὐδὲν εὕρσκει· μετὰ ταῦτα ὁμως ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνεῦρεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὀνείρου. Ἔτέρα δὲ κυρία διηγείται περὶ τοῦ τετραετοῦς θυγατρῆος αὐτῆς τὰ ἀκόλουθα: Πρωτῶν τινὰ ἐξυπνᾷ τοῦτο ἔντρομον· κλαῖον δὲ σπεύδει πρὸς τὴν μητέρα ἐν ἄκρᾳ συγκινήσει καὶ λέγει: «μαμά, σοῦ ἔσπασα ἐντελῶς τὴν μεγάλην σου λεκάνην...». Ἡ μητέρα κατ' ἀρχὰς μὲν ἐγέλασε, κατόπιν δὲ τὴν ἐπέπληξεν ὡς ὑποκρίτριαν· διότι αὕτη πρὸ ὀλίγου εἶχε νιφθῆ εἰς τὴν λεκάνην ταύτην. Ἀλλ' ἡ μικρὰ μὲ λυγμοὺς ἐπιμένει, ὅτι ἔσπασε τὴν λεκάνην· καὶ ὅτε δὲ ἡ μήτηρ ὠδήγησε τὴν μικρὰν πρὸ τῆς λεκάνης, ὅχι μόνον δὲν κατεστάλη ἡ συγκίνη-

σις τῆς μικρᾶς, ἀλλ' ὅλως τὸναντίον ηὔξηθη εἰς τὸν ὑπατον βαθμὸν καὶ ἡ ἰσχύρισις αὐτῆς οὐδὲν ἔκλονίσθη. Ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὄνειρου, κατενοήθη ὑπὸ τῆς μητρὸς βραδύτερον, ὅτε ποτὲ ἡ μικρὰ πυρέσσουσα ἐλάλει παντοῖα ζωηρῶς, ὡς ἐν ὄνειρῳ. Ζωηρὰ λοιπὸν ὄνειρα πολλάκις καὶ παρ' ἐνήλιξι νομίζονται πραγματικὰ γεγονότα. Παρὰ δὲ παιδίσι, τὰ ὅποια δὲν ἤμποροῦν ἀκόμη νὰ διαστέλλουν τὰ ὄνειρα ἀπὸ τῆς πραγματικότητος, τὰ ὄνειρα προκαλοῦν λίαν παραδόξους ψευδεῖς ἱστορίας.

Αἱ ἐκ τῶν ὄνειρων πηγάζουσαι πλάναι ὁδηγοῦν ἡμᾶς εἰς τὰ συγγενῆ πρὸς αὐτὰς κατὰ φαντασίαν καλούμενα ψεύδη. Οἱ πόθοι τῶν παιδίων ἐνλίπτε δὲ καὶ οἱ τῶν ἐνηλίκων προκαλοῦν ἀσυνειδήτως τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν ἀνακοίνωσιν ποικίλων φαντασμάτων ἄνευ κακῆς τίνος προθέσεως. Ὑπάρχουν δὲ κατὰ φαντασίαν ψεύδη, τῶν ὁποίων κυρία αἰτία εἶναι ἡ θέλησις τῶν μικρῶν νὰ φαίνωνται διαδραματίζοντες σπουδαῖον πρόσωπον. Τὴν ἐντεῦθεν προερχομένην μεγαλαυχίαν παρατηροῦμεν ἰδίᾳ εἰς παιδιά ἔχοντα ἰσχυρὰν καὶ ζωηρὰν διάνοιαν. Τοιαῦτα παιδιά πολλάκις περικοσμοῦν καὶ μεγάλων τὰς διηγήσεις των. Πολλάκις δὲ ἡ ὁρμὴ αὕτη ἐκτρέπεται εἰς τὴν ἐξεύρεσιν ὀλοκλήρων γεγονότων, οἷον τὸ ἀκόλουθον ὑπὸ τοῦ Δαρβίνου περὶ ἑαυτοῦ ἐκτιθέμενον: Ὅτε ὁ Δαρβίνος ἦτο παῖς, συνέλεξεν ἡμέραν τινὰ εἰς τὸν κήπον μέγα πλῆθος σπανίων καρπῶν, τοὺς ὁποίους ἔκρυψε κάπου. Κατόπιν δὲ ἔσπευσεν εἰς τὴν οἰκίαν, διὰ νὰ ἀναγγείλῃ, ὅτι ἀνεκάλυψεν κρύπτῃν κλαπέτων ὀπωρικῶν. Παιδιά καὶ ἐνήλικες ὄχι ὀλίγοι διηγούμενοι ἢ περιγράφοντες τι ἐκτρέπονται χάριν ἐπιδείξεως, ἵνα ἐφελκύουν πρὸς ἑαυτοὺς τὴν προσοχὴν τῶν ἀκουόντων, εἰς ὑπερβολὰς ἢ καὶ παντάπασι ψευδῆ ἐντύπωσιν ὅμως ἰσχυρὰν προξενούντα γεγονότα διαδίδουν. Τοιαῦτα ὑπερβολαὶ καὶ ἐπιπόλαιοι ἀβάσιμοι φῆμαι, εἰς τὰ κοινὰ ἀναφερόμεναι, ἀσκοῦν ἄμεσον διαλυτικὴν ἐπὶ τῆς κοινωνίας ἐπίδρασιν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, σύνηθες κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους, δύναται τις νὰ παρατηρῇ καθ' ἐκάστην εἰς τὰ δημοσιεύματα τῶν ἑφημερίδων. Ὁ γνωστὸς ἀμερικανὸς Stanley Hall λίαν ἐπιτυχῶς περιγράφει διὰ τῶν ἐξῆς τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς συνήθως οὐδὲν ἔξιουμένης προσοχῆς καταχρήσεως τῶν ὑπερθετικῶν

εἰς τε τὸν γραπτὸν καὶ εἰς τὸν προφορικὸν λόγον: « Ἡ ἀνδρική εἰς τὸ λέγειν τὴν ἀλήθειαν τάσις ἀνθρώπου περιφρονοῦντος πᾶσαν ἐπίδειξιν, πάντα φόβον, πάντα δισταγμὸν, οὐδέποτε θέλοντος, ἐν ὄσῳ ζῆ, νὰ διαδραματίζη πρόσωπον ἀσύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ, ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δὲν γοητεύεται ὑπὸ τῶν θελγῆτρων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκουν εἰς τὸ ψεῦδος φύσεις νευρασθενικαί, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν ὑπερθετικῶν πᾶσαν ὑπερβολὴν, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ νομίζεται ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων ἀκριβῶς μόνον ὅ,τι πράγματι εἶναι συμφώνως μὲ τὴν φύσιν καὶ μὲ τὰς προδιαθέσεις αὐτοῦ, — τοιοῦτόν τι εἶναι μέγιστον κατόρθωμα, ψυχολογικῶς δὲ ἀντάξιον τῆς μεγάλης, πολλάκις δὲ κακῆς χρήσεως τυγχανούσης λέξεως: ἀναγέννησις». Νεώτερός τις δὲ βιομήχανος ὀνόματι Kraft εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ «die ethischen Grundlagen der technischen Arbeit» γράφει τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου: « Ἡ ὑπερβολὴ εἶναι δηλητήριον, τὸ ὁποῖον δηλητηριάζει πᾶσαν πηγὴν τῆς νοήσεως, τὸ ὁποῖον νοθεύει πᾶσαν κρίσιν· ἀνοίγει ἀπάσας τὰς πύλας εἰς τὴν ἀτελεῖ ἐπαγωγὴν καὶ εἰς τὴν συκοφαντίαν καὶ βλάπτει τὴν οἰκονομίαν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, περὶ τῆς ὁποίας πρέπει πολὺ νὰ φροντίζωμεν κατὰ τὰς συναναστροφὰς ἡμῶν μὲ τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους». Ὁ δὲ Fr. Foerster ὡς ἑξῆς ἀποφαίνεται περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀπολύτου φιλαληθείας καὶ τῆς ἀπολυτρόσεως ἡμῶν ἀπὸ τῆς τυραννίας τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἀπὸ τῆς καὶ διὰ τοῦ ψεύδους δηλαδὴ ἐπιδιώξεως εὐμενοῦς τῶν λεγομένων ὑφ' ὑμῶν ὑποδοχῆς παρ' ἐκείνοις, μεθ' ὧν ἀναστρεφόμεθα: «Οἱ κρισιμώτατοι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας νικηφόροι ἀγῶνες πολεμοῦνται οὐχὶ περὶ τὰ πολιτικὰ δίκαια, ἀλλὰ περὶ τὰς ὁμολογίας ἡμῶν.»

Κατὰ πάσης καυχησιολογίας καὶ κατὰ πάσης οἰαςδήποτε ὑπερβολῆς πρέπει νὰ ἀντιδρῶμεν τοῦλάχιστον διὰ καταδήλου παγεράς σιγῆς. Ἀλλὰ καὶ συζητήσεις μετὰ τῆς νεολαίας ἐπὶ τῇ βάσει πραγματικῶν αὐτῆς ἐμπειριῶν συντελοῦν ὄχι ὀλίγον εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ κακοῦ τούτου. Τοιούτων συζητήσεων λαμπρὰ παραδείγματα εὐρίσκει τις παρὰ Foerster καὶ Messmer. Ἐν τῶν κυριωτάτων τῆς ἠθικῆς προκοπῆς, τὸ γνῶθι σαυτόν, προάγεται σημαντικῶς διὰ τοιούτων συζητήσεων.

Ἄλλο εἶδος ψεύδους εἶναι τὸ ἐξ ἀνάγκης, τὸ χάριν ἀμύνης ψεῦδος. Ἐνταῦθα ὁ λέγων ἔχει συνείδησιν τῆς ἀνακριθείας τῶν λεγομένων, ὥστε πρόκειται περὶ ψεύδους κατὰ τὴν κύριαν σημασίαν τῆς λέξεως. Ἐνῶ δὲ τὰ, περὶ ὧν μέχρι τοῦδε ὁ λόγος, ἔχουν τι θετικὸν περιεχόμενον, τοῦναντίον τὸ ἐξ ἀνάγκης ψεῦδος εἶναι ἀρνητικόν, ἀποκρούει καὶ τι. Τοῦ ψεύδους τούτου αἴτιος εἶναι παρὰ παιδίοις ὁ παιδαγωγός. Ἐὰν κατ' οἶκον καὶ εἰς τὸ σχολεῖον ἐκράτει ὀλιγώτερος φόβος, ἀναμφιδόλως πολὺ ὀλιγώτερον θὰ ἠναγκάζοντο τὰ παιδιά νὰ ἐπινοοῦν ψεύδη, ἵνα ὑπερασπίσουν τὸν ἑαυτῶν διότι πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἡ τρομοκρατία ὁδηγεῖ εἰς τὸ ψεῦδος καὶ εἰς τὴν διαφθοράν.

Δαμπρὸν παράδειγμα εὐστόχου θεραπευτικῆς διαγωγῆς πρὸς νεαρὸν ψεύστην παρέχει ὁ ἀμερικανὸς νεανικῶν πλημμελημάτων δικαστῆς Lindsey διηγούμενος τὰ ἐξῆς περὶ συνομιλίας αὐτοῦ με νεανίαν, περὶ τοῦ ὁποῦ ὑπῆρχεν ὑποψία, ὅτι ἐκλεψεν: «Εἶπον εἰς αὐτόν, ὅτι δὲν τὸν θεωρῶ ψεύστην, καίτοι ὠρκίσθη, ὅτι δὲν ἀφῆρεσε τό, περὶ οὗ ὁ λόγος, ἀντικείμενον· ὅτι εἶναι χρηστός, καίτοι ἐξ ὀλίγης ψυχῆς ἀπεδοκίμαζον τὰς ἀπάτας, τὰς ὁποίας ἔχει διαπράξει· ὅτι, ἐὰν δὲν ἀποκόψῃ με ἀποφασιστικότητά ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἑαυτῶν τοῦ τὸ σαπρὸν τοῦτο μέρος, δὲν θὰ γίνῃ ποτὲ ἀνὴρ... Δὲν τὸν ἀφησα νὰ ὁμιλήσῃ, ἀλλ' ἐξηκολούθησα νὰ περιγράψω τὴν θυμικὴν του κατάστασιν καὶ τὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι τὸν ἀπεπλάνησαν εἰς τὸ ψεῦδος. Ὅποια φρίκη τὸν κατέλαβεν, ὅταν ἤρχισε νὰ φοβῆται, ὅτι θὰ ἀπεκαλύπτετο! Τὸν ἐκοίταξα κατὰ πρόσωπον καὶ εἶπον, πόσον σέβομαι τὴν ἀγάπην του πρὸς τοὺς γονεῖς του, χάριν τῶν ὁποίων ἤρνεϊτο νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἐνοχὴν του, ἵνα μὴ προξενήσῃ εἰς αὐτοὺς θλίψιν καὶ καταισχύνῃν. Ἀπέδειξα ὁμῶς εἰς αὐτόν, ὅτι ἅπασαι αὗται αἱ σκέψεις εἰναι μικροῦ λόγου ἄξια καὶ ἐσφαλμένα. Ἦρχισε λοιπὸν τότε νὰ κλαίῃ θερμῶς καὶ ὁμολογήσας τὰ πάντα προσέθεσεν, ὅτι καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν ἔχει κάμει δυστυχέστατον τὸ γεγονὸς τοῦτο· ὑπεσχέθη κατὰ τὸν τοιοῦτον τρόπον, ὅτι θέλει βελτιωθῆ, ὥστε ἡ ὑπόσχεσίς του αὕτη μοι ἐνέπνευσεν ἐμπιστοσύνην...»

Οὐχὶ σπάνιον δὲ παρὰ παιδίοις εἶναι καὶ τὸ καλούμενον ἡρωϊ-

κόν ψεῦδος, τὰ αἷτια τοῦ ὁποίου εἶναι βεβαίως εὐγενέστερα. Κατ' αὐτὸ τὰ παιδία ἀποκρύπτουν τὴν ἀλήθειαν ἕνεκα συναδελφικῆς ἀλληλεγγύης. Εἰς χρόνους δὲ ἠθικῆς ἐκλύσεως εἶναι τὸ ψεῦδος τοῦτο σύνηθες καὶ παρ' ἐνήλιξι. Μαθητῆς τις λ. χ. ἐξεταζόμενος, ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καὶ προσκόπτων ὑποβοηθεῖται ὑπὸ τινος τῶν ὀπίσω καθημένων· ὁ διδάσκαλος ἀντιλαμβάνεται κάτι τι καὶ προβαίνει εἰς ἀνάκρισιν· ἀλλ' οὐδεὶς μαρτυρεῖ τι περὶ τοῦ πταίστου. Ἐπειδὴ αἱ πράξεις ἡμῶν πρέπει νὰ κρίνωνται κυρίως κατὰ τὰ ἐλατήρια αὐτῶν, δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συμπεριφερώμεθα πρὸς τοιοῦτον ψεύστην, καθὼς πρὸς χυδαῖόν τινα· διότι τὰ ἐλατήρια ἐνταῦθα ἀναμφιβόλως εἶναι εὐγενέστερα. Ὁ Foerster συνιστᾷ μέσον θεραπείας ἰδίᾳ τοῦ ψεύδους τούτου, τοῦλάχιστον ὁσάκις ἔχομεν πρὸς ἡμῶν μεγαλυτέρους μαθητάς, τὴν συζήτησιν μετ' αὐτῶν· τοιαύτη δὲ συζήτησις ἀναπτύσσει ὄχι ὀλίγον τὴν ἠθικὴν κρίσιν τῶν νέων. Τὴν πρὸς τὸν συμμαθητὴν πίστιν ὀφείλει τις νὰ διαφυλάξῃ ἢ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸν διδάσκαλον; Κατὰ τὴν συζήτησιν εἶναι δυνατόν, ὡς προείπομεν, τοῦλάχιστον μεγαλύτεροι μαθηταὶ νὰ κατανοήσασιν, ὅτι ὁ ψευδόμενος ὑπὲρ τινος καθιστᾷ αὐτὸν ἀνανδρον, ἄνθρωπον ἀποφεύγοντα νὰ ἀναλαμβάνῃ τὰς εὐθύνας τῶν πράξεών του, συνηθίζει αὐτὸν νὰ ἐπιδιώκῃ καθ' ὅλην του τὴν ζωὴν νὰ στηρίζεται ἐπὶ ξένης προστασίας κ. τ. λ. Διὰ τοῦτο ὁ Foerster προτείνει ριζικὴν μεταρρύθμισιν τῆς διδασκαλίας τῶν φιλοσοφικῶν εἰς τὰ γυμνάσια ἐπὶ νέων βάσεων. Ἐπιτυχῆ δὲ παραδείγματα συζητήσεων περὶ ζητημάτων ἐν γένει ἠθικῶν καὶ εἰς αὐτὸ ἀκόμη τὸ δημοτικὸν σχολεῖον παρέχει ὁ Mesmer εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ «Grundzüge der allgemeinen Pädagogik und moralische Erziehung». Εἶδος ψεύδους εἶναι καὶ ἂν τις γινομένης συζητήσεως δὲν ἀντιλέγῃ κατὰ γνώμων, αἱ ὁποῖαι φαίνονται εἰς αὐτὸν πεπλανημένοι· τὸ δὲ χεῖριστον, ἂν συμφωνῇ πρὸς αὐτάς, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοίαν προσώπων, παρὰ τῶν ὁποίων περιμένει νὰ ὠφεληθῇ τι ἕνεκα τῆς κοινωνικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς ἢ οἰασδῆποτε ἄλλης ἰσχύος αὐτῶν.

Τοιαῦτα ψεύδη εἶναι βεβαίως συχνὰ καὶ παρ' ἐνήλιξι· δυστυχῶς δὲ οὐχὶ σπάνια παρὰ πολλοῖς, οἱ ὁποῖοι νομίζονται κατὰ δεινὴν σύγχυσιν τῶν ἐννοιῶν «μορφωμένος» καὶ «ἐγγράμματος»· μορφω-

μένοι άνθρωποι, οἵτινες ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἐπίτευξιν μικρῶν τινῶν ἀτομικῶν συμφερόντων (τοιαῦτα δὲ ταπεινὰ συμφέροντα νομίζομεν πλὴν ἄλλων καί, ἐάν τις μάλιστα δύναται ἤδη ἄλλως νὰ πορίζεται τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πᾶσαν, δαπάναις τῆς ψυχῆς γενομένην βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ πᾶσαν εἰς δόξαν καὶ τιμὴν ἐξωτερικὴν ἀναφερομένην προαγωγὴν κ. τ. τ.) πράττουσιν κατὰ τὸ σοφιστικὸν «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος», καίτοι ἐν λόγοις ἐμφανίζονται θερμοὶ θαυμασταὶ τοῦ Σωκράτους. Τοιαῦτα ψεύδη, καθὼς ἐκ πείρας πάντες γινώσκομεν, δὲν εἶναι σπάνια καὶ εἰς τὰ παιδία. Πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ τούτου συζητοῦντες μετὰ τῶν νέων ἐξαίρομεν ἐκάστοτε ἐντόνως τὸ θάρρος, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται, διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τις καθ' οἴουδήποτε τὴν γνώμην του περὶ ἀνθρώπων καὶ περὶ πραγμάτων, τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν του, τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις κτλ. καὶ παραδείγματα δὲ ἐκ τῆς ἱστορίας εἰλημμένα οἷον ἐκ τοῦ βίου τοῦ Σωκράτους ἐκ τοῦ Giordano Bruno κ. λ. δύνανται πολὺ νὰ ὠφελοῦν. Εἰς χρόνους, ὁποῖοι οἱ καθ' ἡμᾶς, λαμπρῶς καταφαίνεται, ὅποσον θάρρος ἀπαιτεῖται, ὅποσον δύσκολον εἶναι νὰ ἐκφράσῃ τις ἐλευθέρως καὶ νὰ ὑπερασπίσῃ ἐπιμόνως θετικὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς καὶ ἄλλας θεωρίας· τὸ ὁσημέραι αὐξανόμενον δυστυχῶς πλῆθος τῶν πολλάκις ἰσχυρῶν προχείρων νεωτεριστῶν εἶναι ἕτοιμον ἂν μὴ τι ἄλλο τοῦλάχιστον νὰ χλευάσῃ τοὺς ὀπισθοδρομικοὺς, τοὺς μὴ καθ' ἕλα συγχρονισμένους.

Ἄλλὰ τὸ χεῖριστον καὶ ἐπικινδυνότατον ψεῦδος εἶναι τὸ ἐκ προμελέτης καὶ κατὰ συνήθειαν ψεῦδος. Διότι τοῦτο εἶναι ὄχι μόνον συνειδητόν, ἀλλὰ καὶ δὲν προέρχεται ἐκ τινος ἀνάγκης, ἐκ κινδύνου τινός· τοῦναντίον προπαρασκευάζεται ἀπὸ πολλοῦ κατ' ἤρεμον καὶ νηφάλιον σκέψιν. Διὰ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς· διὰ τοῦ βλέμματος, διὰ τῆς ὅλης φυσιογνωμίας πρέπει νὰ ἐκδηλώνωμεν φρίκην καὶ βδελυγμίαν κατὰ τοιοῦτου ψεύδους. Τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κακοῦ τούτου δύναται ἴσως νὰ προλάβῃ τοιαύτη φρικώδης κατάπληξις, οὐχὶ δὲ λόγοι μακροὶ καὶ παραινέσεις, οὐδ' ἀπειλαί. Ἄλλ' ἐὰν οὕτω μηδὲν κατορθώωμεν; Ὁ Rousseau καὶ ὁ Kant συμβουλεύουσιν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πρὸς τιμωρίαν νὰ μὴ δίδωμεν καμμίαν πίσιν εἰς παιδίον τοιοῦτοτρόπως ψευδόμενον. Τοιαύτη δὲ τιμωρία

δύναται νὰ ἀποβῆ καρποφόρος μάλλον εἰς μεγαλύτερα παρά εἰς μικρότερα παιδία. Διὰ τοῦτο πολλάκις εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ κάμνωμεν χρῆσιν καὶ τῶν λοιπῶν ἠθικῶν καλουμένων ποιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς. Ὅπερ δὲ λίαν ἐπικίνδυνον καὶ εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ ἁμαρτήματος τούτου εἶναι τὸ ξυλοκόπημα· διότι δι' αὐτοῦ ὄχι μόνον αὐξάνεται ἡ φιλοψεύδεια τοῦ εἰς τὸ ψεύδεσθαι βέποντος χαρακτήρος, ἀλλ' εὐκόλως γεννῶνται καὶ αἱ λοιπαὶ συγγενεῖς κακίαι, ἡ κρυψίνοια, ἡ ὑπουλότης, ἡ δουλοφροσύνη κ. λ.

Πάντα ταῦτα τὰ θεραπευτικὰ τοῦ ψεύδους παιδαγωγικὰ μέσα εἶναι βεβαίως ἀξία λόγου πολλοῦ· ἀλλ' ὅμως ἡ σπουδαιότης αὐτῶν μειοῦται σημαντικῶς, ἐὰν ἀντιπαραβάλλωμεν αὐτὰ πρὸς τὸν θεϊκὸν ἔθισμόν εἰς τὴν φιλαλήθειαν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ κυριώτατον καὶ ἀσφαλέστατον προφυλακτικὸν ἀπὸ τοῦ ψεύδεσθαι μέσον. Τοῦ δὲ ἔθισμοῦ τούτου τὸ κύριον εἶναι τὸ παράδειγμα.

«Ὁ γνήσιος παιδαγωγὸς γνωρίζει, ὅτι ἡ βαθυτάτη καὶ διαρκεστάτη ἐπίδρασις ἡμῶν ἐπὶ ἄλλων δὲν στηρίζεται ἐφ' ὅσων ἡμεῖς ἐκ προθέσεως τινος πράττομεν ἢ λέγομεν, ἀλλ' ἐπὶ τούτου ὅπερ ἡμεῖς εἴμεθα». (ὄρα σύγχρονον διδακτικὴν Gaudig - Καλλιόφα σελίς 76 — 77). Ἡ γενικὴ αὕτη ἀναντίρρητος ἀλήθεια, ἡ ἔργῳ δεινῶς ὄνειδιζομένη ὑπὸ τῶν ὁσημέραι δυστυχῶς πληθυνομένων συγχρόνων μικροσοφιστῶν, τῶν μὴ τολμώντων ὅμως νὰ κηρρύττουσιν ἀπροκαλύπτως καὶ δημοσίᾳ τὰ σοφιστεύματα αὐτῶν, ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν καὶ περὶ τοῦ ἔθισμοῦ τῶν νέων εἰς τὴν φιλαλήθειαν. Ὅστις θέλει νὰ συνηθίσῃ τινα εἰς τὴν φιλαλήθειαν, ἀνάγκη νὰ παρέχῃ αὐτὸς ἑαυτὸν ἀβιάστως ζῶν τῆς ἀρετῆς ταύτης ὑπόδειγμα ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ. Ἐὰν ἡ μητέρα συμβουλεύῃ τὰ τέκνα της «νὰ μὴ εἰπῆτε τίποτε εἰς τὸν πατέρα δι' αὐτὸ τὸ πράγμα»· ἐὰν λέγωμεν εἰς τὴν ὑπηρέτριαν· ὁσάκις ἔρχεται εἰς ἐπίσκεψιν ὀχληρὸν τι πρόσωπον, «εἰπέ, ὅτι ὁ κύριος δὲν εἶνε μέσα»· ἐὰν μὲ πολλὰς φιλοφρονήσεις γίνωνται δεκτὰ πρόσωπα, περὶ τῶν ὁποίων ἐνώπιον τῶν παιδίων πρὸ ὀλίγου ἐλέχθησαν ὄχι ὀλίγαι κακολογίαι· ἐὰν τὰ ἡλικιωμένα μέλη τῆς οἰκογενείας ψεύδωνται ἀναμεταξύ των πολλὰ καὶ ποικίλα, ἅς μὴ περιμένωμεν ἀπὸ τοιαύτην οἰκογένειαν ἀγαθὴν τινα ἐπίδρα-

σιν ἐπὶ τῆς φιλαληθείας τῶν μικρῶν. Ὡσαύτως, ἐὰν αὐτοὶ οἱ διδάσκαλοι εἶναι φορεῖς τοῦ ψεύδους, ἐὰν ζῶσιν ἐν πλήρει ἀντιφάσει τῶν ἔργων αὐτῶν πρὸς τοὺς λόγους καὶ ἀμφοτέρων τούτων πρὸς ἑαυτά, ἐὰν δὲν τείνουν ἀδιαλείπτως νὰ ἀποβαίνουν ἀπλοὶ, οἷος ἔφω ὁ τῆς ἀληθείας λόγος, οἷος εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός, ἐὰν τὸναντίον τοῦ βίου αὐτῶν γνώμονα ἔχουν τὸ ποικίλον τοῦ ψεύδους, τὸ θαυμασίως ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου λαοῦ ἐξεικονιζόμενον πολύμορφον τοῦ διαδόλου (διότι, ὡς γνωστόν, ὁ λαὸς ἡμῶν πιστεύει περὶ τοῦ διαδόλου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων, ὅτι προσλαμβάνει ποικίλας μορφάς, οἷον ὄφεις, χοίρου, γαλῆς κτλ.) θὰ εἶναι τις ἐντελῶς μωρός, ἐὰν πιστεύῃ, ὅτι τοιοῦτοι διδάσκαλοι δὲν θέλουν διαφθεῖρει καθ' ἡμέραν καὶ ὄραν εἰς ψεύδη παντοῖα καὶ δὴ τοσοῦτον ἀσφαλέστερον καὶ ταχύτερον, ὅσῳ ἐξυπνότεροι φαίνονται οἱ τοιοῦτοι διδάσκαλοι. Ὁ γνήσιος παιδαγωγὸς οὐδέποτε ψεύδεται· ὁ ἀληθινὸς παιδαγωγὸς ἐλέγχει εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν ἑαυτόν, πῶς ἔχει πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀκόμη καὶ εἰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι φαίνονται συνήθως ὄλως ἀσήμαντοι. Οἱ νέοι πρέπει νὰ βλέπουν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ παιδαγωγοῦ τὴν ἀλήθειαν οἷονεὶ ἔνσαρκον (Foerster ἐν Schule und Charakter, σελ. 138). Ἡ φιλαλήθεια τοῦ παιδαγωγοῦ πρέπει νὰ εἶναι δι' ἀδιαλείπτου αὐτοαγωγῆς παγιωθείσα ἰδιότης τοῦ χαρακτήρος· ἄς μὴ νομίσῃ δέ τις, ὅτι ὑποκρινόμενος ἠμπορεῖ νὰ ἐξαπατᾷ ἔστω καὶ μικρὰ παιδιά· διότι καὶ ταῦτα θέλουν ἀνακαλύψει πολὺ ταχέως κατὰ τινὰ ἀλάθητον θυμοσοφίαν, ἂν ἡ φιλαλήθεια τοῦ παιδαγωγοῦ αὐτῶν εἶναι πραγματικὸν δόγμα πίστεως αὐτοῦ ἢ καὶ τι, μὲ τὸ ὁποῖον παίζει κατὰ τὰς περιστάσεις. Καὶ ἂν τὰ ἀριστα ἠθικὰ διδάγματα, καὶ ἂν κατὰ τὸν λαμπρότατον ῥητορικὸν τρόπον κηρύττουν αὐτά, μάλιστα δὲ ἰδίᾳ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἂν κατορθώθωσιν τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὅχι μόνον ἀγαθὴν τινὰ ἐπίδρασιν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοῦν τοιοῦτοι παιδαγωγοί, ἀλλ' ὄλως τὸναντίον διαφθεῖρουν πολὺ περισσότερον ἀπὸ πάντα ἄλλον· διότι τῆς περιτέχνως κεκοσμημένης ὑποκρισίας αὐτῶν θέλουν εὐρεθῆ θαυμάσται καὶ μιμηταὶ περισσότεροι.

Ἄλλ' οὐχὶ μόνον τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων, ἀλλὰ καὶ παντὸς ἐνγλήκιος τὸ παράδειγμα σημαντικῶς ἐπίδραῖ ἐπὶ τῆς φιλα-

ληθείας τῶν νέων. Μάλιστα δὲ οἱ πεπαιδευμένοι ἀσκοῦν ἀκουσίως ἰδιάζουσιν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ πάντων τῶν περὶ αὐτοὺς ἀπαιδευτῶν καὶ ἐπὶ τῶν περὶ αὐτοὺς ἀνηλίκων, γνωστῶν εἰς αὐτοὺς καὶ μὴ. «Καὶ τὰς ἀφανεστάτας συνηθείας τοῦ πεπαιδευμένου παρατηρεῖ μὲ μεγάλην περιέργειαν καὶ προσοχὴν τὸ πλῆθος· τὸ παράδειγμα τῶν πεπαιδευμένων εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἢ κατήχησις τῶν ἀπαιδευτῶν» (Förster). «Ἐχομεν ἀνάγκην ἀνδρὸς ἡγεμονικοῦ ὀρίζοντος τὴν τάξιν, κατὰ τὴν ὁποίαν νὰ ρυθμίζουσι τὴν ζωὴν τῶν χιλιάδες ἀνθρώπων» (Goethe). Ἐὰν δὲ οἱ πεπαιδευμένοι κατέχουν πρὸς τοῦτοις καὶ ὑψηλὰς θέσεις ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὄντες ὑπάλληλοι αὐτῆς ἢ πολιτευόμενοι, φιλαλήθεις μὲν ὄντες καὶ καθ' ὄλου ἐνάρετοι, δύνανται νὰ γίνουσι διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτῶν καὶ τῆς μάλιστα διεφθαρμένης κοινωνίας ἀληθινοὶ ἀναμορφωταί, ψεῦσται δέ, καὶ τῆς ἀρίστης κοινωνίας ὀλετήρες. «Διότι τῶν ὀργάνων ἐν γένει τῆς πολιτείας ἢ ἀληθῆς ἀξία δύναται νὰ κρίνεται μόνον κατὰ τὴν ἐξῆς ἀρχήν: ἔχουν πράξει καὶ ἔχουν λαλήσει οὕτως, ὥστε νὰ ἔχουν ὀργανώσει κατὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ δικαίου τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὁποίου ἔταξαν ἑαυτούς, ἢ ἔχουν ὀργανώσει αὐτὸν μόνον ἐξωτερικῶς, μηχανικῶς, δαπάναις τῆς ψυχῆς, διὰ τῆς ἀκολάστου ἀναπτύξεως κατωτέρων παθῶν; Ἐὰν συνέβη τὸ τελευταῖον τοῦτο, οἱ κατέχοντες τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐπιδρῶσι πάντοτε διαλυτικῶς ἐπὶ τῆς κοινωνίας καὶ ἔάν, ἐφ' ὅσον ζῶσι, λαμπραὶ φαινομενικαὶ ἐπιτυχίαι κατορθωθεῖσαι διὰ τῆς διὰ τῶν νόμων τῆς πολιτείας ἐπιβληθείσης συγκεντρώσεως ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῶν δυνάμεων αὐτῆς ἔχουν ἀποκρύψει ἐπὶ τινα χρόνον τὴν ἀρξαμένην ἀποσύνθεσιν». (Förster ἐν Politische Ethik und politische Pädagogik σελ. 199).

Ἄλλ' ὅς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ στενότερα ὄρια τῆς ὑπὸ τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων τελουμένης ἀγωγῆς, ἵνα ἀναγράψωμεν καὶ ἄλλα τινὰ τῶν συνηθεστάτων ψευδῶν, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτοι ὑποπίπτουν.

Ὀλίγη προσοχὴ ἀξιοῦται συνήθως ἢ μὴ τήρησις δοθείσης ὑποσχέσεως. Ὅμως, ἂν τις καλῶς προσέξῃ, θέλει εὐκόλως διῶδει, ὁποῖαν ἐπ' ἀγαθῷ ἐπίδρασιν ἀσχεῖ ἢ ἐκπλήρωσις τῶν ὑποσχέσεων, τὰς

ὁποίας δίδομεν εἰς τοὺς νέους. Αὐξάνεται δὲ ἔτι μᾶλλον ἢ ἐπίδρασις αὕτη, ἂν ἢ ἐκπλήρωσις τῆς ὑποσχέσεως γίνεται δι' ὑπερνικήσεως δυσχερειῶν. Ὁ πατὴρ εἶναι ἀδιάθετος καὶ ὁμως, διὰ νὰ τηρήσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του, κατὰ τὴν ὀρισθεῖσαν ὥραν πηγαίνει μὲ τὸν μικρὸν του εἰς τὸ ἵπποδρόμιον. Καὶ τὰ μάλιστα ἀσήμαντα δὲ ἂν ὑποσχεθῶμεν, οἷον περίπατον, ἢ εἰκονογραφημένον δελτάριον, πρέπει νὰ τηρήσωμεν τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν. Εὐκόλως θὰ ἐπιτύχη τις παρὰ τῶν νέων τὴν ἀπόλυτον τήρησιν τοῦ λόγου, ἂν αὐτὸς πράττῃ οὕτω, ἂν αὐτὸς πρῶτον σέβεται τὴν ἠθικὴν ἀρχήν, τῆς ὁποίας τὴν τήρησιν ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν ἄλλων.

Οἱ γονεῖς ὑποπίπτουν πρὸς τούτοις συνήθως καὶ εἰς τὸ σφαλμα νὰ ψεύδωνται χάριν παιδαγωγικῶν σκοπῶν ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ὑπάρχει τι, περὶ τοῦ ὁποίου τὰ παιδία ταχέως ἀνακαλύπτουν, ὅτι δὲν ὑφίσταται. Ἀπειλοῦν λ.χ. τὰ μικρὰ παιδία, ὅτι θὰ ἔλθῃ νὰ τὰ πάρῃ ὁ οὐδέποτε ἐμφανιζόμενος γέρος· ἢ λέγουν εἰς αὐτὰ «κοίταξε ἐκεῖ πέρα· μία μεγάλη ἀράχνη!». » Τὰ δὲ ψεύδη ταῦτα, ἵνα ἐπανέλθῃ ἢ τυχὸν διαταραχθεῖσα ἡσυχία! Ἄλλ' ὁ σκοπὸς οὐδέποτε ἀγιάζει τὰ μέσα, καθ' ἣν ἔννοιαν πολλοὶ νομίζουν· τῶν ἠθικῶν σκοπῶν ἕτεροι σκοποὶ ἀνώτεροι δὲν ὑπάρχουν· διὰ δὲ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ παραδαίνη τις τοὺς ἠθικοὺς σκοποὺς πρὸς χάριν ἄλλων ταπεινοτέρων. Τοιαῦτα ψεύδη δὲν ἀργοῦν νὰ ἐλαττώσουν τὸ πρὸς τὸν παιδαγωγὸν ὀφειλόμενον σέβας καὶ νὰ τύχουν θερμῆς ὑποδοχῆς καὶ μιμήσεως ἐκ μέρους τῶν παιδίων.

Σφάλλονται ἐπίσης ἰδίᾳ μὲν οἱ γονεῖς, ἀλλὰ πολλάκις καὶ διδάσκαλοι, ἂν ἔχουν τὴν συνήθειαν νὰ ζητοῦν πληροφορίας παρὰ τῶν παιδίων περὶ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν κατὰ τὴν ἀπουσίαν των. Ἐὰν μὲν γνωρίζῃ ἤδη ὁ παιδαγωγός, τί ἔχει πράξει ὁ μικρός, οὐδεμίαν πλέον ἀνάγκη νὰ ἐρωτᾷ αὐτὸν καὶ νὰ τὸν φέρῃ εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ εἴπη τι ψευδές· ὀρθότερον εἶναι νὰ ἐκθέσῃ αὐτὸς ὁ παιδαγωγός σαφῶς καὶ συντόμως τὰ τοῦ ἀμαρτήματος, τὸ ὅποιον ἔπραξεν ὁ μικρός· ἂν δὲ δὲν γνωρίζῃ τίποτε, προτιμότερον κατὰ 90% νὰ μὴ ἐρωτήσῃ τίποτε καὶ νὰ μὴ μάθῃ τίποτε· πολλάκις εἶναι προτιμότερον νὰ μὴ λαμβάνῃ τις γνῶσιν τῶν γενομένων παρὰ νὰ ἀναλαμβάνῃ καθήκοντα ἀνακριτοῦ. Ὑπάρχουν ὁμως βεβαίως καὶ ἐξαιρετικαί

περιστάσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὀφείλει τις νὰ ζητήσῃ τοιαύτας πληροφορίας. Κατὰ τὰς περιστάσεις λοιπὸν ταύτας ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ἐρωτᾷ μὲ ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέραν ἀγάπην καὶ ὑπομονήν. Διότι, ἐὰν τὰ παιδιά ἀναγκάζωνται ὑφ' ὑμῶν νὰ ἀποκρίνωνται ἐν ταραχῇ καὶ σπουδῇ, εἶναι σχεδὸν ἀναπόφευκτον τὸ ψεῦδος. Ἐὰν ὁ ἀνακρίνων ἐνήλιξ ἤμπορῇ ἐκάστοτε νὰ μετατίθεται εἰς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν τῶν μικρῶν, πιθανώτατα θὰ δύναται νὰ συναισθάνεται, ἂν τὸ στόμα τοῦ μικροῦ λέγῃ τὴν ἀλήθειαν ἢ μή. Παιδαγωγὸς δὲ μὴ κατορθῶνων τοῦτο εἶναι τῷ ὄντι οἰκτρὸς· διότι στερεῖται ἐνὸς τῶν κυρίων ὄρων τῆς ἐπωφελοῦς μετὰ παιδίων συναναστροφῆς, δηλαδὴ τοῦ προσήκοντος παιδαγωγικοῦ ἐνστίκτου.

Ἴσως δὲ τις ἤθελεν ἐρωτήσῃ τῶρα, πῶς πρέπει νὰ φερώμεθα πρὸς παιδιά ὁμολογοῦντα τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν; Τοιαῦτα παιδιά πρέπει νὰ τιμωροῦνται ἢ νὰ μένουν ἐντελῶς ἀτιμώρητα; Κατ' ἀρχὴν πλήρης ἀτιμωρησία δὲν εἶναι τι ὀρθόν· διότι δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ ἔλθῃ ἡ στιγμή, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἀκούῃ τις μικρὰ παιδιά, τὰ ὁποῖα τυχὸν ἠθέλομεν συμβουλεύσει νὰ εἶναι φρόνιμα, νὰ μας λέγουν εἰς ἀπάντησιν τοιαῦτά τινα: «Ἐμπορῶ νὰ κάμνω, ὅ,τι θέλω· διότι, ἂν το εἶπω κατόπιν εἰς τὸν πατέρα, αὐτὸς δὲν μου κάμνει τίποτε» (Prüfer, Kinderlüge σελ. 23). Ἀπόλυτος παρρησία δὲν εἶναι ἀρκετὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως· διότι τοιαύτη βούλησις ἔχει ἀνάγκην καὶ κωλύσεων, περιορισμῶν· ἡ ἀνάπτυξις τῆς βουλήσεως, ἐὰν μέλλῃ αὕτη νὰ γίνεται ἐπ' ἀγαθῷ, δὲν πρέπει νὰ βαίῃ ἀπεριόριστος. Διὰ τῆς πλήρους ἀτιμωρησίας, παρεχομένης ὡς ἀμοιβῆς τῆς παιδικῆς εἰλικρινείας, οὔτε ἐν γένει ἀγαθόν, οὔτε φιλάληθες γίνεται τὸ παιδίον. Ἀγαθόν μὲν δὲν γίνεται, ἐπειδὴ ἡ ἀτιμωρησία δὲν το ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν περιστολήν τῆς βουλήσεως, ὅπου αὕτη εἶναι ἀναγκαία, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐκτρέπει αὐτὴν εἰς ἀκολασίαν. Φιλάληθες δὲ δὲν γίνεται τὸ παιδίον διὰ τῆς ἀτιμωρησίας, διότι αὕτη συνηθίζει αὐτὸ νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰλικρινεῖαν μόνον, ὅσάκις δὲν τιμωρεῖται. Εἶναι βεβαίως καλὸν νὰ συγχωροῦμεν ἐνίοτε μικρὰ παιδιά ὁμολογοῦντα τὸ ἁμάρτημα αὐτῶν· μεγαλύτερα ὅμως τῆν ἡλικίαν καὶ εὐφυέστερα σπανιώτερον πρέπει νὰ ἀφίνωμεν ἀτιμώρητα ἐπὶ μόνῳ τῷ λόγῳ, ὅτι αὐθορμήτως ὁμολογοῦν τὸ πταίσμά των.

Ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἀναγκαίαν τὴν τιμωρίαν καὶ δσάκις τὸ παιδίον ἐμολογῇ τὸ ἀμάρτημά του, δὲν πρέπει τις νὰ νομίση, ὅτι ὑπονοοῦμεν ποινὰς φόβον καὶ τρόμον ἐμποιοῦσας, τοὺς γεννήτορας τούτους παντὸς εἶδους ψεύδους· ἐπαναλαμβάνομεν διὰ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα, ὅτι αἱ μόναι ἄξιαι συστάσεως ποιναι εἶναι αἱ καλούμεναι ἠθικαί, αἱ αἱ ὅποιοι ἀναφέρονται εἰς τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς, ἢ χρῆσις τῶν ὁποίων πρέπει νὰ γίνεται μὲ σύνεσιν, ῥυθμιζομένη ἐκάστοτε κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ἐκάστου παιδίου φύσιν καὶ ἡλικίαν καὶ κατὰ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ψεύδους. Οἰκογένεια λοιπὸν καὶ σχολεῖον καθαρθέναι ἀπὸ παντὸς ψεύδους εἶναι τὸ ἄριστον μέσον τῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν φιλαλήθειαν.

Ἐπεχειρήσαμεν διὰ τῆς προκειμένης μικρᾶς ἡμῶν μελέτης νὰ ἐκθέσωμεν τὰ σπουδαιότατα ἐξ ὄσων ἢ νεωτέρα ἐπιστήμη ἐξηρεύησε περὶ τῶν πλανῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὑποκείμεθα ἅπαντες κατὰ τὰς ἐμολογίας ἡμῶν περὶ ἀνθρώπων καὶ περὶ πραγμάτων· εἶδομεν, ὅτι, καὶ τὴν ἀρίστην περὶ τῆς ἀληθείας βούλησιν ἂν ἔχωμεν, δὲν δύναμεθα ὅμως νὰ ἀποφεύγωμεν τὰς ἀνακριθείας κατὰ τὰς διηγήσεις, μάλιστα δὲ κατὰ τὰς ἀνακρίσεις ἡμῶν. Αἱ δὲ πλάναί αὗται δυνατόν νὰ ἐλαττώνωνται δι' ἀσκήσεων καταλλήλων. Εἶπομεν, ὅτι αἱ πλάναί αὗται τῶν ἀνθρώπων προέρχονται ἐξ ἐλλειποῦς προσοχῆς κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ ἐκ τῆς ἀδυναμίας περὶ τὴν εἰς τὴν μνήμην ἀσφαλῆ ἐντύπωσιν καὶ περὶ τὴν διάσωσιν τῶν παρατηρηθέντων ἐντελῶς ἀναλλοιώτων· ἢ παρὰ τοῖς παιδίοις ἐλλειψίς τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου καὶ τὰ ὄνειρα εἶναι ἐπίσης πηγαὶ πολλῶν περὶ τὴν ἀνάπλασιν τῶν ψυχικῶν γεγονότων πλανῶν. Ἐγινε λόγος κατόπιν περὶ τοῦ κατὰ φαντασίαν ψεύδους, τοῦ ὁποίου αἰτία εὐρέθησαν οἱ πόθοι καὶ ἡ θέλησις τῶν παιδίων καὶ πολλάκις καὶ τῶν ἐνηλίκων νὰ διαδραματίζουσι σπουδαῖον πρόσωπον. Τοῦ δὲ ἐξ ἀνάγκης ψεύδους κυρίαν αἰτίαν εὐρομεν τοῦ παιδαγωγοῦ τὴν τυραννικὴν συμπεριφορὰν. Εἶπομεν κατόπιν περὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ ψεύδους, τὸ ὁποῖον δύναμεθα νὰ θεραπεύσωμεν δι' ἐλευθέρας συζητήσεως, καὶ περὶ τοῦ ψεύδους, καθ' ὃ ἀποκρύπτει τις τὴν ἀληθῆ γνώμην αὐτοῦ ἢ καὶ ὑποκρίνεται, ὅτι ἀσπάζεται τὴν γνώμην ἄλλων, ἵνα ἐν καιρῷ ὠφεληθῇ τι ἐκ τῆς εὐνοίας αὐτῶν. Περὶ δὲ τοῦ χειρίστου ψεύδους, περὶ τοῦ ἐκ προμελέ-

της καὶ κατὰ συνήθειαν, ἐλέχθη, ὅτι πρέπει νὰ καταπολεμηθῆται συντόνως διὰ τῶν ὑπὸ τῆς παιδαγωγικῆς παραδεδεγμένων ποιῶν. Τελευταῖον δὲ εἶδομεν, ὅτι εἰς τὴν ἀγωγὴν εἰς τὴν φιλαλήθειαν ἄριστον εἶναι ἢ προφύλαξις ἀπὸ τοῦ ψεύδεσθαι διὰ τοῦ θετικοῦ ἐθισμοῦ εἰς τὸ λέγειν τὴν ἀλήθειαν· τοῦ δὲ ἐθισμοῦ τούτου πρῶτον πάντων καὶ κυριώτατον εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν παιδαγωγούντων, τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων καὶ παντὸς λόγῳ ἀξιώματος ἢ κοινωνικῆς θέσεως ἀκουσίως μὲν, ἰσχυρότατα ὁμως ἐπιδρῶντος ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων. Βεβαίως δὲν ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι δι' ὅσων εἶπομεν ἀνωτέρω ἐξηγητήσαμεν τὸ ζήτημα. Ἴσως ὁμως σπουδαῖά τινα κατωρθώσαμεν ἐπαρκῶς πως νὰ διαφωτίσωμεν.

Οἱ χρόνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους ζῶμεν, ἔχουσι πρὸς τὴν φιλαλήθειαν δυστυχῶς οὕτως, ὥστε νὰ ὑπενθυμίζουσι πάντα ἔντιμον ἀνθρώπον ἔχοντα γνῶσιν τινὰ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους ἡμῶν τὰς χειρίστας αὐτῆς περιόδους· ἐὰν ἡμεῖς οἱ παιδαγωγοῦντες, εἰς τοὺς ὁποίους δυνάμεθα κατὰ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως «ἀγωγή» νὰ περιλαμβάνωμεν γονεῖς, διδασκάλους παντὸς εἴδους καὶ τάξεως σχολείου, καὶ πάντα ἐνήλικα καὶ δὴ πάντα λόγῳ κοινωνικῆς θέσεως ἢ πολιτικοῦ ἀξιώματος ἀκουσίως μὲν καὶ ἀσυνειδήτως, ἰσχυρῶς ὁμως ἐπιδρῶντα ἠθικῶς ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, ἐὰν λοιπὸν ἡμεῖς φροντίζωμεν νὰ παρέχωμεν τὸν ἑαυτὸν ἡμῶν ὁσημέραι τελειότερον ὑπόδειγμα φιλαληθείας, ὁσάκις δὲ πρόκειται νὰ θεραπεύσωμεν ψεῦδος τι, ἔχωμεν πρὸς τούτοις καὶ τὴν ἱκανότητα εἰσδυόμενοι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νοσοῦντος νὰ διαγιγνώσκωμεν τὰ ἀληθινὰ τῆς νόσου αἷτια καὶ νὰ ἐξευρίσκωμεν τὸ κατάλληλον μέσον θεραπείας, δυνάμεθα οὕτω νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ἡ ἀναμφιβόλως νοσοῦσα κοινωνία ἡμῶν θέλει ἀναρρώσει.

Μάτην ἠγωνίσθη ὁ διάβολος, ὁ ἱπατὴρ τοῦ ψεύδους, νὰ διασώσῃ τὴν ἐν τοῖς οὐρανοῖς θέσιν του· μὴ θελήσας νὰ διορθωθῆ, ἐξέπεσεν μάτην ἢ ἀπὸ τοῦ τέλους περίπου τοῦ Ε' αἰῶνος εὐρύτατα σοφιστεύουσα παλαιὰ Ἑλλάς («Διὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου μετέχει ἀμέσως, μεδαινὰ δὲ πολιτικὰ ἐπακολουθήματα, τῆς πολιτικῆς διαπλάσεως τῶν Ἀθηνῶν ἢ... σοφιστικῆ». R. v. Scala ἐν «Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung» σελ. 49) παρὰ τοὺς

δεινούς ὑπὲρ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας ἀγῶνας τῶν Σωκρατῶν καὶ τῶν Φωκιῶνων ἐνόμισεν, ὅτι δύναται νὰ ζῆ καὶ νὰ προκόπῃ διὰ τοῦ «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»· εὐλόγως ὤφειλε νὰ συντριβῆ ὑπὸ τῆς Ρώμης τῶν Φαβρικίων καὶ τῶν Ρηγούλων. Ἐκ τοῦ πλήθους καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τῶν μὴ σαπέντων εἰσέτι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ψεύδους θέλει ἐξαρτηθῆ, ἂν ἡ σύγχρονος Ἑλλάς θέλει ἀναρρώσει καὶ προκόψῃ ἢ ἂν θᾶπτον ἢ βράδιον θέλει χωρήσει εἰς τὸ τέρμα, εἰς τὸ ὅποιον κατέληξαν αἱ χείρισται ἐκεῖναι τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας περιοδοί. Οὐδεὶς Ἑλληὴν ἤθελεν εὐχηθῆ τὸ δεύτερον τοῦτο· πάντες δὲ βεβαίως τὸ πρῶτον ἐκεῖνο· ἀλλ' αἱ εὐχαὶ οὐδὲν σημαίνουν, ἂν μὴ ἔργῳ προβαίῃ τις ἀόκνως καὶ συντόμως εἰς τὴν πραγματοποιήσιν αὐτῶν.

ΣΠΥΡ. Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ